

До біографії офіцера армії короля Карла XII Філіппа Йоганна фон Штраленберга – учасника Полтавської битви та дослідника Сибіру

Філіпп Йоганн фон Штраленберг – один з небагатьох офіцерів короля Карла XII, чиє ім'я не лише не загубилося в лабіринтах історії, але й протягом майже трьох віків, від 1730 року і до сьогоднішнього дня з'являється в друкованих виданнях, згадується авторитетними науковцями та викликає інтерес у письменників. Основною причиною викарбуваного в історії імені одного з тисяч шведських військових, кар'єра, доля, життя і смерть яких були пов'язані з військовими кампаніями Карла XII, стала книга, що з'явилася у вказаний 1730 рік. Ця книга під типовою для свого часу довгою і деталізованою назвою “Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia, in so weit solches das gantze Russische Reich mit Siberien und der grossen Tatarey in sich begreiffet, in einer Historisch-Geographischen Beschreibung der alten und neuern Zeiten, und vielen anderen unbekannten Nachrichten vorgestellet, nebst einer noch niemahls ans Licht gegebenen Tabula Poliglotta von zwey und dreyszigerley Arten Tatarischer Völcker Sprachen und einem Kalmuckischen Vocabulario, sonderlich aber einer grossen richtigen Land-Charte von den benannten Ländern und andern verschiedenen Kupfferstichen, so die Asiatisch-Scythische Antiquität betreffen; Bey Gelegenheit der Schwedische Kriegs-Gefangenschaft in Rußland, aus eigener sorgfältigen Erkundigung, auf denen verstatteten weiten Reisen zusammen gebracht und ausgefertiget von Philipp Johann von Strahlenberg. Stockholm, in Verlegung des Autoris”¹ вийшла у світ німецькою мовою у Стокгольмі накладом її автора.

---

¹ Назва книги в перекладі українською мовою: *Північна і східна частини Європи та Азії, оскільки саме такі охоплюють всю Російську державу з Сибіром і Велику Татарію, представлені в історико-географічному описі давнього і нового часу та з багатьма іншими невідомими відомостями та з Tabula Poliglotta 32 різних мов татарських народів, що ще ніколи не видавалася, з калмицьким словником, а особливо з великою і точною картою вищевказаних земель та різними іншими гравюрами на міді, що стосуються азійсько-скіфських старожитностей*. Зібрано і складено Філіпп

Праця фон Штраленберга з історико-географічним описом насамперед азійської частини Росії, культури і мов народів Сибіру та ілюстративним матеріалом старожитностей, викликала великий інтерес у його сучасників і була перекладена й видана ще у XVIII столітті основними європейськими мовами – англійською, французькою та іспанською. Англійський переклад книги вийшов двома виданнями у Лондоні у 1736 і у 1738 роках під назвою “An historical-geographical description of the North and Eastern parts of Europa and Asia, but more particulary of Russia, Siberia and Great Tartary”. З цього англійського видання був зроблений скорочений переклад французькою мовою, надрукований в Амстердамі у 1756 році під назвою “Discription historique de l’Empire Russien, traduite de l’Ouvrage Allemand de M. le baron de Strahlenberg par Barbeau de la Bruyere”. Іспанський, також скорочений, переклад побачив світ у Валенсії у 1780 році під назвою “Nueva description geographica del imperio ruso en particular y en general... Traducida del Frances, par Don J. Vic. Tomas y Catala, vol. 1–2”. Крім того, до 300-ліття від дня народження Ф. Й. фон Штраленберга у 1975 році в монографічній серії “Studia Uralo-Altaica” Департаменту алтайських студій Університету Сегеда (Угорщина) була видана факсимільна копія його книги з передмовою американського сходознавця Джона Р. Кругера². У 1985 році російський переклад книги фон Штраленберга на основі перекладу В. Татіщева з’явився в Росії³.

Ф. Й. фон Штраленберг народився в місті Штральзунд⁴ (нім.: Stralsund; нині: Німеччина) у 1676 році в родині місцевого земле-

---

пом Йоганном фон Штраленбергом під час перебування в Росії як шведського військовополоненого на основі особистих ретельних опитувань і дозволених йому далеких подорожей. Стокгольм. У виданні автора. 1730.

² РН. JOHANN VON STRAHLENBERG, *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia*, with an introduction by J. R. KRÜGER (Szeged 1975 (Studia Uralo-Altaica, vol. 8. Redigunt P. HAJDÚ, T. MIKOLA et A. RÓNA-TAS)).

³ *Записки капитана Филиппа Иоганна Страленберга об истории и географии Российской империи Петра Великого*, отв. ред. И. П. ИРОШНИКОВ, сост.: В. Е. ВОЗГРИН, Ю. Н. БЕСПЯТЫХ, Е. А. САВЕЛЬЕВ (Москва; Ленинград, Институт истории СССР 1985), т. 1, с. 1–220; т. 2, с. 221–446.

⁴ Згідно Вестфальського миру 1648 року Штральзунд був включений до Шведської Померанії і залишався ключовою фортецею шведської корони

міра Кристіана Табберта (нім.: Tabbert). Після завершення навчання у 18-річному віці він вступив на військову службу як доброволець піхотного полку, згодом зробивши успішну військову кар'єру у

Мал. 1. Філіпп Йоганн фон Штраленберг. Портрет на карті "Nova Descriptio Geographica Tatariae Magnae cum orientalis quam occidentalis in particularibus et generalibus Territories una cum Delineatione totius Imperii Russici imprimis Siberiae accurate ostensa" з книги "Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia... Stockholm, 1730"

шведській армії – від капрала до капітана, беручи участь у низці битв від початку Північної війни. У 1707 році за мужність, проявлену у битвах, зокрема, під містами Познань, Фрауштадт (нім.: Fraustadt; нині: місто Wschowa, Польща), а також біля села Головчин (нині: Могилівська область, Білорусія) був nobilitований у дворянство, отримавши прізвище фон Штраленберг. Саме під цим прізвищем він увійшов в історію та в науку. Після Полтавської битви Ф. Й. фон Штраленберг потрапив до російського полону, перебуваючи спочатку у Москві, а згодом разом з іншими шведськими військовополоненими був засланий до Тобольська, де перебував до 1722 року. Звільнення Ф. Й. фон Штраленберга з полону і повернення до Швеції відбулося завдяки підписанню між Швецією і Росією Ніштадського мирного договору у 1721 році. На батьківщині Ф. Й. фон Штраленберг продовжив військову службу, отримавши згодом звання майора і займаючи посаду коменданта фортеці Карлсгамн (швед.: Karlshamn, Швеція). Помер фон Штраленберг у 1747 році і був похований у церкві м. Гетінге (швед.: Getinge, Швеція).

до окупації міста французькими військами у 1807 році. Згідно рішення Віденського конгресу 1815 року місто було передано Пруссії.

Перебуваючи у Сибіру за десятки тисяч кілометрів від батьківщини і європейської цивілізації протягом 11 років, Ф. Й. фон Штраленберг, як і багато інших шведських військовополонених, не лише намагався фізично вижити у вкрай складних кліматичних, економічних і побутових умовах, але й використав ці роки, активно займаючись географічними, мовознавчими і етнографічними дослідженнями. Вивчивши російську мову, використовуючи можливість подорожувати по краю, спілкуючись з місцевими народами, а також з купцями і мандрівниками з різних країн, які приїздили до Тобольська – тодішньої неофіційної столиці Сибіру і резиденції губернатора і митрополита краю, збираючи різноманітний етнографічний матеріал і давні тексти, беручи участь у першій науковій експедиції по Сибіру під керівництвом Даніеля Готліба Мессершмідта (1685–1735; нім.: Daniel Gotlib Messerschmidt), Ф. Й. фон Штраленберг накопичує таку суму інформації і знань насамперед про Сибір, Центральну Азію та їхні корінні народи, що це уможливило створення ним карти Російської імперії та вищеназваної книги.

Варто зазначити, що спочатку Ф. Й. фон Штраленберг створює карту Росії, перебуваючи у Тобольську⁵. Очевидно, що його значний військовий досвід допоміг йому в цій справі. Перші три створені ним карти під час ще перебування в полоні пропали за різних обставин. Четверту карту під назвою “Nova Descriptio Geographica Tatariae Magnae cum orientalis quam occidentalis in particularibus et generalibus Territories una cum Delineatione totius Imperii Russici imprimis Siberiae accurate ostensa”⁶ і книгу Ф. Й. фон Штраленберг створює і друкує після повернення до Швеції. Звертаємо увагу, що у правому нижньому картуші карти є портретне зображення Ф. Й. фон Штраленберга, який циркулем вимірює масштаб карти.

⁵ Див.: М. Г. Новлянская, *Филипп Иоганн Штраленберг. Его работы по исследованию Сибири* (Москва; Ленинград, Издательство “Наука” 1966) 96 с.; G. JARRING, ‘Strahlenberg in Schwedischer Literatur und Wissenschaft: Eine bio-bibliographische Übersicht’ (1976) 48 *Ural-Altische Jahrbücher* 121–123.

⁶ Назва карти в перекладі українською мовою: “Новий географічний опис Великої Татарії, східної і західної, яка точно передає окремі частини, і всю територію зі всією Російською імперією, і особливо з Сибіром”.

Праця “Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia...” є одним з перших опублікованих наукових описів Сибіру, “найбільш повною сибірською енциклопедією XVIII ст.”⁷ та цінним історичним джерелом про Західний Сибір. Ф. Й. фон Штраленберг вперше в літературі визначив кордон між Європою та Азією по Уральських горах, подав на карті півострови Чукотку і Камчатку, що докорінно змінило конфігурацію північно-східних околиць Азії, дав класифікацію народів Сибіру на основі порівняння їх мов, визначив склад уральської мовної групи, висунув теорію про угорське походження башкирського народу. На основі зібраного лінгвістичного і етнографічного матеріалів дослідник здійснив значний внесок у вивчення корінних народів Уралу та Сибіру. Оскільки Ф. Й. фон Штраленберг подає опис всієї російської держави XVIII століття, то і на карті, і в тексті книги, хоч і фрагментарно та з деякими помилками, представлені українська топоніміка, етноніми, географічні і кліматичні описи українських земель, пояснення щодо походження українського народу, козаків, української мови, а також екскурси в історію України і окремих сюжет про гетьмана Івана Мазепу⁸.

В особистій бібліотеці видатного вченого, філолога, історика, сходознавця Омеляна Прицака (1919–2006), що з 2007 року знаходиться в Національному університеті “Києво-Могилянська академія”, у групі стародруків зберігається оригінальне прижиттєве німецькомовне видання праці Ф. Й. фон Штраленберга 1730 року. Появі книги в колекції вченого сприяв громадський діяч української громади Норвегії, лікар за професією Микола Радейко (1920–2005)⁹, який, як і О. Прицак, родом з західноукраїнських земель, після Другої світової війни опинився закордоном. Пов’язавши своє професій-

---

⁷ Э. П. Зиннер, *Сибирь в известиях западноевропейских путешественников и ученых XVIII века* (Иркутск, Восточно-Сибирское книжное издательство 1968) 221.

⁸ Див.: Т. Сидорчук, ‘Українські землі на початку XVIII ст. в картографічному та історико-географічному дослідженнях офіцера війська Карла XII Філіппа Йоганна фон Штраленберга’ (2019) 1 *Сіверянський літопис* 33–39.

⁹ Про життя та військову і громадську діяльність Миколи Радейка див.: КРИСТІАН КРИСТЕНСЕН, *Волю Україні. Розповідь про Миколу Радейка* (К., Видавництво “Смолоскип” 1999) 186 с.

не і родинне життя зі столицею Норвегії – Осло, М. Радейко заснував тут “Українське товариство в Норвегії”, був активним дописувачем до норвезьких періодичних видань з української тематики, належав до ПЕН-клубу Норвегії. Крім того, в антикварних та букіністичних магазинах різних країн він відшукував та купував українські старожитності, історичні документи і рідкісні книги.

З листів М. Радейка до О. Пріцака, що зберігаються в архіві останнього¹⁰, відомо, що вони заприятюлися на початку 1980-х років, коли О. Пріцак працював в архівах і бібліотеках Норвегії і Швеції. Їхні товариські стосунки продовжувалися майже до останніх років життя одного і другого. В Норвегії і Швеції М. Радейко допомагав О. Пріцакові нав'язати контакти з деякими норвезькими і шведськими науковцями, співробітниками архівів і бібліотек, зокрема у справі пошуку та копіювання архівних документів з української історії. Листи свідчать про систематичний пошук, придбання і надсилання М. Радейком книг О. Пріцакові. Доказом безпосередньої участі М. Радейка у такому набутку О. Пріцака, як праця Ф. Й. фон Штраленберга, є закладка в книзі, на якій рукою М. Радейка вказані сторінки, де йдеться про Україну. Опосередковано це підтверджує штамп книгарні Стокгольма на зворотній стороні книжкової обкладинки, де ймовірно М. Радейко придбав цей цінний стародрук. Слід зауважити, що це єдиний примірник книги Ф. Й. фон Штраленберга в Україні.

Попри майже трьохсотлітній вік, примірник стародруку з колекції О. Пріцака дійшов до нас у хорошому стані, фактично без жодних пошкоджень. Тверда обкладинка обтягнена шкірою темно-коричневого кольору. Корінець книги з її короткою назвою прикрашений візерунками золотою фарбою в техніці сліпого тиснення. На сторінках книги відсутні будь-які маргіналії та власницькі написи. В порівнянні з примірниками німецькомовного видання книги Ф. Й. фон Штраленберга, які зберігаються в бібліотеках Німеччини, Австрії, Швеції і доступні он-лайн, “могилянський” примірник містить, окрім повного тексту праці та ілюстрацій, ще вищеназвану чорно-білу карту

¹⁰ Листи Миколи та Богдана Радейків до Омеляна Пріцака, *Наукова бібліотека Національного університету “Києво-Могилянська академія”*, ф. № 10, оп. 1, спр. 768.

Російської імперії розміром 65 × 100 см та дві сторінки німецькомовного рукописного тексту з біографією Ф. Й. фон Штраленберга невідомого автора. Анонімність автора біографії Ф. Й. фон Штраленберга у примірнику стародрука з колекції О. Прицака доповнюється відсутністю й дати написання цього ж тексту. Всі складові книги зшиті в один блок у такій послідовності: рукописний біографічний нарис Ф. Й. фон Штраленберга, текст книги, ілюстрації та карта.

Розміщена на початку книжкового блоку рукописна біографічна довідка у жанрі енциклопедичного гасла лаконічно висвітлює все життя автора книги, зокрема початок військової кар'єри та отримання звань, участь у знакових битвах Північної війни, обставини полону росіянами, створення карти Росії, повернення на батьківщину, написання книги, останні службові призначення. Анонімний автор вказує дату смерті дослідника – вересень 1747 рік, що визначає ймовірно найбільш ранню хронологічну межу написання цього рукописного додатку до книги. Поданий виклад біографії Ф. Й. фон Штраленберга в основному збігається з його життєписами шведських і російських науковців, у полі зору яких в основному і перебуває особистість і книга Ф. Й. фон Штраленберга. При цьому деякі факти біографії, зокрема про пошуки брата після Полтавської битви, створення і втрата першого варіанту карти, зустріч з Петром I, дата смерті Ф. Й. фон Штраленберга підтверджують, доповнюють і уточнюють його інші біографічні нариси, написані дослідниками його життя і внеску в науку. Текст містить деякі неточності в написанні імен і географічних назв, однак у цілому є цінним найдавнішим історичним джерелом до біографії Ф. Й. фон Штраленберга. З огляду на відсутність цього біографічного тексту в примірниках книги Ф. Й. фон Штраленберга, що дійшли до наших днів і зберігаються в інших бібліотеках, непересічну особистість дослідника, пов'язаність його з історичними подіями, що відбувалися на території України, наявність українських сюжетів у його дослідженні, унікальність примірника його праці, що зберігається в колекції О. Прицака в “Києво-Могилянській академії”, пропонуємо його переклад українською мовою, здійснений автором статті:

Philipp Johann von Stralenberg,
 der Sohn des Landmeisters Israel Stalbert in
 Stalsund, ward im Jahre 1676 geboren, trat nach
 vorher erworbenen gründlichen Studien, 1694 in schwedi-
 sch-pommersche Kriegsdienste, ward als Freiwilliger, spä-
 ter als Hauptmann beim Regimente des Obersten Macken,
 ward sodann im Jahre 1695 zum Fugführer und
 1697 damit unter der Regierung Carl des XII,
 zum Unter-Conducteur bei der Fortification und im
 folgenden Jahre zum Lieutenant befördert. Im Jah-
 re 1701 ward er zum Regimentsquartiermeister
 beim södermanländischen Regiment und 1703 zum
 Capitain ernannt. Als solcher ward er
 1707 nebst zwei seiner Brüder in den Adels-
 stand erhoben. An dem mannigfachen Kriege in
 damaliger Zeit Theilnehmend, trübete er sich bei
 mehreren Gelegenheiten durch große Bravour aus,
 besonders bei der von der belarischen Armee im
 Langenweiser Belagerung von Poser, so wie in der
 Schlacht bei Trauenstühl und dem Treffen bei
 Kolen. Auch an der für die Schweden so unglück-

Мал. 2. Перша сторінка рукописного тексту біографії
Ф. Й. фон Штраленберга

“Філіпп Йоганн фон Штраленберг, син землеміра Ізраеля¹¹ Табберта зі Штральзунда, народжений у 1676 році, після отримання початкової освіти вступив на шведсько-померанську військову службу у 1694 році, спочатку як доброволець, пізніше як капрал у полку при полковнику Маклір¹². У 1695 році був призначений командиром взводу, у 1697 році отримав звання унтер-кондуктора з фортифікації, а в наступному році – лейтенанта під правлінням Карла XII. У 1701 році був призначений квартирмейстром, а у 1703 році – капітаном Зюдерманландського полку. У 1707 році разом з двома своїми братами¹³ був нобілітований у дворянство. Беручи участь у багатьох битвах, був відзначений неодноразово за велику мужність, особливо під час облоги шведською армією міста Позен¹⁴, а також під час битви під Фрауштадтом¹⁵ і Головчин¹⁶. Брав участь у нещасливій для шведів битві під Полтавою; йому вдалося щасливо перейти Дніпро і таким чином утекти від наздоганяючих ворогів. Та не знайшовши брата, він повернувся на плоті через річку назад для його врятування. На нещастя він потрапив до рук росіян. При цьому його брат врятувався в іншому місці. Полонений спочатку був доправлений до Москви, а потім до Сибіру. Протягом його 13-літнього полону він їздив довкола і працював над всеохоплюючою географічною картою, яку він згодом передав купцеві до Москви для збереження до того часу, коли він буде звільнений. Незабаром той

---

¹¹ У “Шведському біографічному лексиконі” ім’я батька Ф. Й. фон Штраленберга вказане як “Кристіан”. Див.: <https://sok.riksarkivet.se/Sbl/Presentation.aspx?id=20316>

¹² Петер Маклір (швед.: Peter Macklier). Див.: <https://sok.riksarkivet.se/Sbl/Presentation.aspx?id=20316>

¹³ Відомо, що на військовій службі перебував один брат Ф. Й. фон Штраленберга – Петер Зігфрід.

¹⁴ Місто Познань, Польща

¹⁵ Місто Вскова (польс.: Wschowa), Польща. У 1706 році біля міста відбулася битва, в якій шведська армія отримала перемогу над саксонсько-московським військом.

¹⁶ Село Головчин Могилівської області, Білорусія. У 1708 році біля Головчина відбулася битва між шведською армією на чолі з Карлом XII та російською армією на чолі з генерал-фельдмаршалом Б. Шереметьєвим, у результаті якої російські війська отримали поразку.

купець помер і виявлена карта в його спадку була надіслана цареві, який наказав доставити йому автора карти одразу, як він з'явиться для її отримання. Штраленберг, який був про це повідомлений і до того ж зберігав чорновий варіант карти, протягом наступних трьох років продовжував їздити далі по краю, при цьому ні витрати, ні труднощі його не лякали, щоб все спостерігати і представити на карті все, що заслуговує уваги. Нарешті він приїхав до Петербурга, де був представлений імператору. Цар, захоплений надзвичайною майстерністю Штраленберга, шукав всі способи переконати його вступити на російську службу з пропозицією очолити дирекцію землепорядного відомства, одночасно обіцяючи значну платню та привілеї. Він відхилив цю блискучу пропозицію і нарешті повернувся на батьківщину без засобів для існування і хворий. У 1722 році король Фрідріх порадував його званням старшого лейтенанта, але ж він 18 років тому вже був у ранзі капітана. У 1730 році у Стокгольмі він видав свою карту разом з історично-географічним описом північної і східної частини Європи і Азії, праця, яка викликала великий інтерес і тривалий час була основним джерелом з географії тієї частини землі та ще нині перебуває в полі зору вчених. У 1740 році він був призначений комендантом фортеці Карлсгамн¹⁷ і у 1746 році – майором Зюдерманландського полку. Він помер у вересні 1747 року”.

---

¹⁷ Карлсгамн (швед.: Karlshamn, Швеція).